

III. SOCIALINIS DARBAS SU RIZIKOS GRUPĖMIS

PSICHOSOCIALINĖS ASMENYBĖS RAIDOS POKYČIŲ TENDENCIJOS: DELINKVENTINIS ELGESYS IR PROGNOZĖS

Doc. dr. Adolfas Juodraitis

Šiaulių universitetas, Specialiosios pedagogikos fakultetas, Specialiosios pedagogikos katedra
P. Višinskio g. 25, 5400 Šiauliai
Telefonas 59 57 32
Elektroninis paštas sppkatedra@cr.su.lt

Pateikta 2001 m. spalio 3 d.

Parengta spausdinti 2002 m. balandžio 24 d.

Recenzavo Šiaulių universiteto Specialiojo ugdymo mokslinio centro direktorius prof. dr. Jonas Ambrukaitis ir šio Universiteto Specialiosios pedagogikos fakulteto Socialinės pedagogikos ir psichologijos katedros doc. dr. Romanas Kaffemanas

Santrauka

Straipsnyje aptariama delinkventinio asmenų elgesio problema besikeičiančioje visuomenėje ir priežastys, lemiančios nepilnamečių elgsenos transformacijas bei trikdančios jų socializacijos procesą. Kaip viena galima psichosocialinės asmenybės raidos pokyčių priežastis įvardijama „socialinės atskirties“ asmenų grupė, kurios ekonominis–psichosocialinis statusas lemia įvairių deviacijų apraiškas įvairiose socialinėse situacijose. Aptariant nepilnamečių delinkventinio elgesio ištakas pabrėžiama asmenų adaptacijos socialinėje aplinkoje problema bei įgyvendinamos nepilnamečių kriminalinės justicijos reformos koncepcijos reikšmė.

Įžanga

Kiekvieno visuomenės nario tiek socialinio, tiek ir asmeninio gyvenimo funkcijas reglamentuoja tam tikros taisyklės ir normos, kurių veikimo principai pagrįsti nuolatine priverstinumu ir konvencionalumo postulatu kaita bei jų reguliuojančio poveikio įtaka. Akivaizdu, kad asmenybės elgseną apibrėžiančios normos yra pagrįstos autoritetu, kuris teikimo lygmeniu gali būti nepakankamas arba kaip poveikio būdas, nepriimtinas tam tikrai visuomenės narių daliai, arba pagrįstas diskursu, kai mėginama įtikinėti argumentais ir gauti pritarimą. Teigiama, kad „siekdami diskursu pagrįsti normas, pasitelkime tris argumentavimo formas: utilitaristinę, paremtą teisingumo teorijomis, ir klasikinę, paremtą prigimtinę teise“ (Anzenbacher, 1998, p. 129), kurias tikslinga tarpusavyje susieti ir racionaliai taikyti siekiant sušvelninti arba net pašalinti įvairius neigiamus teisės ir doros normų nesilaikymo atvejus. Teisinga samprata, kad įvairių žmoniškųjų, pilietinių, šeiminių ir kitų prievolių (teisės, doros ir kt.) normų pripažinimas ir jų laikymasis yra ne tik kiekvieno individo funkcionavimo sociume būtina prielaida, bet ir vienas svarbiausių visuomenės darnios socialinės ekonominės raidos garantų. Normomis, įvardijančiomis įvairių socialinių grupių bei klasių interesus, apibrėžiamos ir tam tikros pritaikytos elgsenos formos, santykių ir veiklos pobūdį, galimi tikslų siekimo visuotinai priimtinais būdais metodai. Vienareikšmiškai pažymima, kad „normos yra socialinės veikimo tai-

syklės. Teisės normos (be kita ko) yra socialiai veiksmingos todėl, kad jų laikymasis yra priverstinis, o dorovės normos egzistuoja todėl, kad joms pritaria socialinių struktūrų narių dauguma. Jos įsigalioja, vos tik tampa pripažintos individualios sąžinės motyvacijos horizonte. Dorovės normos yra socialinio etoso elementai” (Anzenbacher, 1998, p. 106). Teisingas iš esmės teiginys įgauna kitą prasmę tada, kai kalbama apie kurią nors konkrečią vieną iš daugelio sociumo grupių, ypač sąlygiškai jas suskirstant pagal amžiaus skirtumo, socialinio ekonominio statuso, gyvenamosios vietos ir kitus ypatumus. Objektivi realybė yra ta, kad ne kiekvienas visuomenės narys vadovaujasi ir besąlygiškai laikosi nustatytų normų ir taisyklių, dažnai sąmoningai arba net neturėdamas neigiamų nuostatų jas pažeidžia arba ignoroja. Socialiniam elgesiui formuotis būtina pusiausvyra tarp deklaruojamų normų ir asmenybės pozicijos, nulemtos pagrindinių poreikių ir jų tenkinimo sąlygų, motyvacijos, vertybių sistemos, jau susiformavusio arba besiformuojančio bendravimo ir paklusimo šioms normoms patyrimo, nuostatų ir kt., o tai ne visada yra įmanoma. Problemiškiausia garantuoti tokią pusiausvyrą „kritiniais” amžiaus tarpsniais, ypač adolescentiniu (paauglystės) raidos laikotarpiu, kai intensyviai ir dažnai trikdančiai veikia ne tik psichofizinio vystymosi ypatumai, bet ir homogeninių grupių bei tarpasmeninių santykių su aplinka, švietimo institucijų, socialinio ekonominio statuso ir kiti kintamieji. Socialinės adaptacijos ir socializacijos procese kontroversiški visuomenės reikalavimai bei asmenybės struktūros ypatumai gali lemti sudėtingas socialines situacijas ir delinkventinio elgesio atvejų padažnėjimą, kurių genezės aptarimas yra pagrindinė tyrimo problema.

Delinkventinio elgesio paradigmos: modeliavimas ir situacija

Teoriniu lygmeniu, kaip ir empiriškai bandant išsamiau įsigilinti į delinkventinio elgesio ištakas, aiškėja, kad, nepaisant daugelio mokslininkų principinio sutarimo atsižvelgti ir objektyviai įvertinti esminius elgesį lemiančius veiksnius, yra gana daug skirtumų, susijusių su asmenybės raidos vertinimo teorijų biologiniais, socialiniais, psichopedagoginiais ir kitais aspektais. Suprantama, kad prognozuojant individo elgseną ir galimas jos transformacijas būtina atsižvelgti į esmines ir specifines asmenybės struktūros savybes, socialinių veiksmų bei atskirų socialinių situacijų ypatumus, kurie gali lemti delinkventinį elgesį. Metodologiniai mokslininkų ir jų grupių nusikalstamumo problemos sprendimo skirtumai lėmė, kad dauguma teorijų yra gana vienpusiškos, kompleksiškai neatspindi ir nepaaiškina tikrosios situacijos (biologinė agresyvumo teorija, frustracinė agresijos teorija, anomijos teorija, subkultūros ir diferencijuotų galimybių teorija, stigmatizavimo (žymėjimo) teorija, socialinės kontrolės teorijos, socialinio mokymosi (socializacijos) teorija, informacijos apdorojimo teorija ir kt.). Konceptijų gausa ir dažnai skirtingas delinkventinio elgesio genezės interpretavimas trikdo delinkventų, ypač nepilnamečių, elgesio modeliavimo ir prognozavimo vienodos klasifikacinės sistemos sudarymo galimybes, tačiau suteikia įvairios informacijos apie asmenybės raidą transformuojančius objektyvius ir subjektyvius veiksnius. Įvertinant atliktą tyrimų svarbą būtina atkreipti dėmesį į B. B. Cattellas (1978) teiginį, kad nors yra nemažai bandymų asmenybės tipologijos pagrindu sisteminti elgesio modelius, kiekvienu atveju toks prognozavimas susijęs ir su tam tikru determinavimo laipsniu. Jis pažymi, kad visada yra tam tikrų apribojimų galimybė, jeigu socialinio elgesio klasifikacijoje remiamasi tik vyraujančiais asmenybės struktūros komponentų požymiais. Mokslininko nuomone, asmenybės adaptacija ir integracija socialinėje aplinkoje negali būti vien tik asmenybės tapsmo padarinys. Būtina įsisąmoninti, kad asmenybės socialinio reagavimo galimybės yra ribojamos: 1) psichinių gebėjimų, kurie negali aprėpti visų pavienių įvykių ir galimybių; 2) nesėkmingų ryšių, galimų dėl kai kurių interakcijos ypatumų, ir 3) tam tikrų nedeterminuotų vidinių psichikos procesų, kurie tyrimais dar nėra pakankamai išaiškinti (Cattell, 1978). Pastebima, kad nors kiek emocionaliai stabili asmenybė vis dėlto turi tam tikrus elgesio modelius, kurie kinta. Jų kitimas priklauso nuo socialinių (pirmiausia tam tikrų situacijų poveikio) aplinkybių, tačiau jų bendras ir pagrindinis reagavimo būdas, nepaisant specifiskesnių socialinių situacijų, iš esmės išlieka gana pastovus. Svarbu tai, kad, jeigu asmenybė negalėtų modifikuoti savo elgesio pritaikydama jį prie esamos socialinės situacijos reikalavimų, individas neprisitaikytų prie naujai susiklostan-

čių situacijų ir socialinė integracija apskritai būtų neįmanoma (Cattell, 1978). Būtina pabrėžti empiriškai nustatytą faktą, kad nepakankamai integruotai arba socialiai dezintegruotai asmenybei būdinga, nepaisant įvairių socialinės situacijos pokyčių, reaguoti į jas tuo pačiu pagrindu, t. y. remiantis tam tikru elgesio modeliu. Daroma prielaida, kad daugelis šių asmenų priklausomai nuo jų atitinkamo elgesio kontrolės arba jo reguliavimo gebėjimų pasižymi tam tikrais patologiniais bruožais (Kovačević, 1981). Neatsitiktinai gana daug dėmesio skiriama kognityviniams ir konatyviniams (patologiniams, subordinacijos veiksniams, intravertiškumui ir ekstravertiškumui) veiksniams. Išskirtas tam tikras protinio brendimo raidos neurologinės organizacijos ir mokymo proceso bendrumas. Modeliuojant tris esminius nervų sistemos lygius ir aiškinant minėtų sistemų sąveikos neurofiziologiniu ir psichologiniu lygmenimis ypatumus bandoma surasti galimus dezadaptooto ir net nusikalstamo elgesio asmenybės tipologinių bruožų (Bronson, 1965). Remdamiesi šiomis nuostatomis daugelis mokslininkų struktūriniais tyrimais bandė ir bando įrodyti elgesio, jo reguliacijos ir savireguliacijos bei integracijos į socialinę aplinką sėkmingumo priklausomybę. Buvo nustatyta, kad, jei nepilnamečiai tiriamųjų grupės nariai susidurdavo su elgesio saviregulavimo sunkumais ir visuomenė nespėjo imtis atitinkamų priemonių, tai polinkis į delinkventinį elgesį išliko ir jiems suaugus (Kovačević, 1981). Kai kurie mokslininkai teigia, kad įvairioms asmenybės struktūroms greičiausiai būdingos ir įvairios asocialaus elgesio formos, trikdančios individo adaptacijos sociume procesą. Jų įsitikinimu, žmogus taip pasirenka tas elgesio formas, kurios lengviausiai „įsilieja“ į besiformuojančios asmenybės struktūrą. Manoma, kad dėl šios priežasties nepilnamečiams delinkventams būdingos nestabilios asocialios veiklos formos ir jų įvairovė, palyginti su suaugusiais. Šią prielaidą įtikinamai patvirtino atlikti tyrimai. Buvo pastebėta, kad nepilnamečiai įstatymus pažeidinėja „esant palankiam momentui“ (net 58 proc. atvejų visų įvykdytų teisėtvarkos pažeidimų). Suaugusių nusikaltėlių aktyvumas tokiose pat situacijose buvo užfiksuotas tik 9 proc. atvejų. Fiksuojant ir įskaitant visus nepilnamečių delinkventų „esant palankiam momentui“ atliktus asocialius veiksmus pasirodė, kad ši aplinkybė juos išprovokavo net 90 proc. atvejų. Tų pačių duomenų lyginimas su suaugusių delinkventų duomenimis aktyvumą rodė tik 6 proc. atvejų.

Gauti duomenys patvirtino prielaidą, kad nestabilios nepilnamečių elgesio formos greičiausiai yra specifinės jų asmenybės struktūros šiame amžiaus tarpsnyje padarinys (Kovačević, Momirovič, Singer, 1971).

Tiriant nepilnamečių delinkventų konatyvines charakteristikas buvo aptiktos reakcijos, kurioms būdingas padidėjęs impulsyvumas ir elgesio agresyvumas bei mažesnės galimybės kontroliuoti tokį elgesį. Naudojant gretinamąją analizę įvairiose tiriamųjų grupėse buvo suformuluota hipotezė, kad apie 15–uosius gyvenimo metus konatyvinis patologinis veiksnys stabilizuojasi (Momirovič, 1971).

Anksčiau minėtų delinkventinį elgesį lemiančių įvairių veiksnių poveikį patvirtina ir 1998 m. Lietuvoje atlikti kriminologiniai tyrimai. Pastebėta tendencija, kad daugiau kaip du trečdaliai respondentų, būdami paaugliai, yra padarę administracinį teisės pažeidimą ar nusikaltimą, bet nebuvo nubausti dėl įvairių priežasčių. Esmė yra ta, kad šio amžiaus tarpsnio asmenims asocialus elgesys dažniau yra norma nei nukrypimas nuo jos. Suprantama, kad šie teisės pažeidimai yra labai skirtingo pobūdžio ir masto (duomenys pateikiami 1 lentelėje).

Informatyvi statistika susijusi ir su nusikaltimų darymo tendencijomis, ypač nustatant grupinių, pakartotinių ir kitų delinkvencijų dinaminis ypatumus (žr. 2 lentelę).

Įvertinant gana sudėtingą kriminologinę padėtį vis dėlto teigiama, kad „vaikų ir jaunimo nusikalstamumo situacija Lietuvoje nėra dramatiška, t. y. negalima teigti, jog tikrais nusikaltimais tampa labai daug vaikų. Nors registruotas vaikų nusikalstamumas didėja, 1998 m. 65 asmenims nuo 14 iki 17 metų teko vienas šios amžiaus grupės nusikaltęs asmuo. Tai reiškia, kad Lietuvoje, kaip ir kitose šalyse, kur kas daugiau yra tokių vaikų (bent jau statistiškai), kuriems intensyvus nusikalstamas elgesys nėra būdingas. Tais pačiais metais tikimybė Lietuvos gyventojui nukentėti nuo tokio amžiaus asmens (registruoto) nusikaltimo buvo lygi 0,001 proc. (nuo suaugusiojo – 0,02 proc.)“ (Pranešimas apie žmogaus socialinę padėtį Lietuvoje, 1999, p. 146).

1 lentelė. 14–17 metų vaikų 1990–1998 m. padaryti nusikaltimai

Metai	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Iš viso išaiškinta vaikų padarytų nusikaltimų	2506	2702	3555	4297	4433	4551	5348	5278	4977
Iš jų: tyčinių nužudymų ir pasikėsinimų	2	7	11	14	22	30	28	27	23
Tyčinių sunkių kūno sužalojimų	9	3	3	13	12	12	15	16	16
Išžaginių (su pasikėsinimais)	40	26	22	29	28	33	29	16	21
Plėšimų	46	37	47	89	123	286	296	347	333
Vagysčių	1643	1963	2702	3330	3157	3455	3736	3539	3383
Chuliganizmo atvejų	164	100	146	137	216	389	432	420	350

2 lentelė. Vaikai, 1990–1998 m. padarę nusikaltimus

Metai	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Vaikai, padarę nusikaltimus	2042	1928	2747	3181	3036	3385	3408	3313	3322
Iš jų nusikaltimus padarė:									
Grupėmis	1425	1316	1984	2441	2177	2294	2241	2279	2159
Neblaivūs	436	364	454	670	669	689	655	599	505
Pakartotiniai	176	195	277	392	574	543	621	606	528
Iš jų – grįžę iš įkalinimo vietų	5	12	19	32	49	49	66	33	32
10 000 vaikų (14–17 metų) tenka nusikaltimus padariusių vaikų	96	91	131	152	145	161	162	156	154

Tutint omenyje tezę, kad dauguma vaikų statistiškai dar nepasižymi intensyviu nusikalstamu elgesiu (jeigu nekreipsime dėmesio net ir į šiam raidos etapui būdingą delinkvencijų latentškumą), būtina prisiminti keletą esminių adolescentinio amžiaus ypatumų, galinčių nulėmti elgsenos transformacijas. Gana formaliai apibendrinant skiriamuosius šios amžiaus grupės ypatumus teigiama, kad „tikslinga aiškiai išskirti turinį, kuris siejamas su sąvoka „jaunimo ypatumai“.

Praktiškai jais gali būti nusakoma:

1) įvairių jaunimo kartų mąstymo, vertinimo ir elgesio specifika (kartų ypatumai);
 2) jaunimo visuomeninės padėties ir visuomeninių gyvenimo sąlygų specifika (objektyvių gyvenimo sąlygų ypatumai);

3) jaunimo elgesio, mąstymo, vertinimo ir poelgių specifika lyginant juos su vaikais ir suaugusiaisiais (elgesio ypatumai) (Критика буржуазных теорий молодежи, 1982, p. 288). Į sąlygiškai sisteminį modelį įtraukiant minėtus ypatumus negalima ignoruoti dar D. P. Ausubelio (1968) įvardytų užduočių, kurias būtina spręsti šiame marginaliniame adolescento vystymosi laikotarpyje:

1) susitaikyti su savo kūno pokyčiais ir juos priimti;

2) suvokti savo lyčiai būdingą vaidmenį;

3) tapti nepriklausomam nuo tėvų ir kitų auklėtojų (įskaitant ir mokytojus);

4) pasiekti ekonominį suaugusiojo statusą;

5) sukurti savo vertybių sistemą. Suprantama, galima kritiškai vertinti D. P. Ausubelio teiginius, įžvelgti pernelyg pabrėžiamą biologinio vystymosi reikšmę arba psichoanalitinės krypties įtaką, tačiau atsižvelgiama ir į socialinius, ypač kultūrinius, veiksnius.

Per daug nesigilinant į specifinius šios amžiaus grupės ypatumus akivaizdu viena, kad jaunimo (pirmiausiai nusikalstančios jo dalies) socializacijos problema yra susijusi ne tik su teoriniu jos sprendimo reikšmingumu, bet turi lemti ir socialinės valstybės politikos prioritetų parinkimą tinkamai įvertinant šių ypatumų socialinius ekonominius, psichologinius, pedagoginius, kriminologinius ir kitus aspektus. Būtina įvertinti ir atsižvelgti į dažnai besikeičiančius nusikalstančio jaunimo poreikius, interesus, įsitikinimus, vertybinę orientaciją, pasirinktus elgsenos modelius ir pan., siekiant tikslingai panaudoti esamą didžiulį potencialą asmenybės ugdymo procese ir vengiant priešpriešos ir destruktivaus protesto. R. Parko įvestą margina-

liškumo sampratą, įvardijant tokias asmenybės savybes kaip nerimas, garbės troškimas, jautrumas, drovumas, egocentiškumas, agresyvumas ir su ja susijusius bruožus, dažniausiai būdingus jaunajai kartai, taip pat galima vertinti ir kaip saviraiškos, ir kaip protesto sudedamąsias dalis. Saviraiška, ypač dažnai įgaunanti protesto pobūdį, nebūtinai turi įgauti destruktivumo atspalvių, nors turint omenyje plintančią narkomaniją, įvairių sektų populiarumą, didėjančią paauglių bei jaunuolių agresyvumą ir kitas deviacijas suprantamas visuomenės susirūpinimas kintančios vertybių sistemos įtaka tolesnei bėstančios asmenybės raidai ir galiams pokyčiams.

Iš esmės neužtenka apibūdinti deviaciją tik kaip normų laužymą. Visose socialinėse sistemose egzistuoja daugiau ar mažiau nubrėžtos tolerancijos ribos. Deviacija siauraja prasme yra tam tikras apibrėžimas, etiketė, „kitokio“ elgesio stigmatizavimas.

Gyvenime deviantinis elgesys gali tapti teigiama arba neigiama funkcija. Teisingai pažymėta, kad deviacija yra socialinių sistemų griovimo elementas, grupėse provokuojantis identiteto krizes ir verčiantis kontrolės sistemas tapti griežtesnes. Taigi būdama ambivalentiška deviacija tampa funkcinė socialinių sistemų būtinybe.

Nustatyta, kad deviacija tampa sisteminga, kai grupė asmenų taiko kontrolės veiksmus, nukreiptus prieš individą. Stigmatizavimas pasireiškia neigiamais ir niekinančiais daugiau ar mažiau iškalbingais terminais, bet pirmiausia jis įgauna konkrečią institucijų, skirtų kontroliuoti deviaciją, pavyzdžiui, racionalizuojant netikrus terapinius ar rehabilitacijos tikslus, išraišką. Tokie pasmerkimo veiksmai stigmatizuojamiems subjektams sukelia daug neigiamų padarinių, ypač kai jie yra uždaryti vadinamosiose „totalinėse institucijose“; psichologiniu lygmeniu pastebimi tokie jausmai kaip netektis, savęs nuvertinimas, identiteto krizės, kurie laikui bėgant neleidžia subjektams keisti savo elgesio. Čia nereti tokie jausmai kaip atskyrimas ir išvaymas. Juos asmuo išgyvena kaip primestus, tikslus ir negrįžtamus vaidmenis, kurie yra sustiprinami priklausant grupėms, kurioms deviacija yra tapusi pagrindiniu gyvenimo būdu. Dėl šios priežasties deviantas pamažu išvaromas iš tokių socialinių grupių, kurioms deviacija neturėtų būti pakankamu išvaymo motyvu (pvz., iš darbo), jam taikant vien tik jo „skirtingumo“ kriterijų, taip pasmerkiant jį izoliacijai, nes visuomenė netiki subjekto galimybe integruotis. Socialinės kontrolės centrus sunku įtikinti, kad deviantai nuoširdžiai stengiasi sugrįžti į visuomenę.

Antra vertus, priklausymas tam tikrai deviantinei struktūrai suteikia deviantui tam tikrų pranašumų: leidžia neutralizuoti kaltės ar išvaymo jausmus, išmoko elgesio, užtikrinančio išlikimą ir galimybę užmegzti tam tikrus ryšius su visuomene. Tačiau aišku, kad deviantas priverstas pertvarkyti savo gyvenimą, atsižvelgti į naujus interesus ir kartu didinti atotrūkį nuo oficialiosios tvarkos. Šiai galutinei deviacijos stadijai būdinga tai, kad sukuriama tam tikra ideologija, kuri savo esme yra bandymas racionalizuoti ir pateisinti *post factum* išstūmimo situaciją. Tokia ideologija gali aprėpti objektyviai pagrįstas motyvacijas (pvz., suvokimą, kad esi išstumtas iš visuomenės dėl jos socialinės struktūros), tačiau dažnai paskęsta pseudomotyvuose (pvz., esant įsitikinimui, kad deviacija yra iš esmės ne tik teisingas, bet ir moraliai pranašesnis elgesys). Kita vertus, išstūmimas vis radikalėja (Henslin, 1991). Problema yra ne tik tai, kiek išstūmimas iš visuomenės yra argumentuojamas juridiniais, moraliniais ar kitais argumentais, bet ir tai, koku įsisažmoninimo lygiu tie argumentai lieka kiekvieno individo sąmonėje. Tyrimais įrodyta, kad adaptacijos (nuo šio proceso labai priklauso ir elgsenos pokyčiai) sėkmė priklauso ne tik nuo adaptacinio potencialo. Svarbi ir socialinė aplinka, t. y. aktualusis socialinis laukas, kuriame yra individas, ir to lauko keliami reikalavimai, sąveika su individu. Teigiama, jog „...yra prielaida, kad adaptacija ir jos nesėkmės priklauso nuo individo psichologinio išsivystymo lygio ir paramos interakcijoje, kurią teikia aplinka, laipsnio. Aukšto išsivystymo lygio asmenys, kuriems būdinga ryški stabilios socialinės aplinkos parama, turi didesnę tikimybę sėkmingai adaptuotis visuomenėje. Žemo išsivystymo lygio asmenys paramos neteikiančioje nestabilioje socialinėje aplinkoje tikriausiai turės adaptacijos problemų“ (Phillips, 1968). Analizuojant socialinio lauko įtaką individo adaptacijai negalima nepastebėti esminio fakto, būtent, kad socialinio lauko (pvz., šeimos, mokyklos, darbo aplinkos ir pan.) adaptacinę įtaką ir naudą gerokai lemia konkreti socialinė aplinka, kurios dalis yra ir jis pats. Pažymima, kad, jeigu socialinė aplinka (konkreti visuomeninė sistema) kaip didžiausią ver-

tybę pripažįsta „priklausomybę ir paverčia žmogų kitų išnaudojimo ir eksploatacijos instrumentu ir/arba slopina spontaniškumą, iniciatyvą ir laisvę, ji sukurs ir didžiausius adaptacijos sunkumus” (Fromm, 1970). Socialinio išsivystymo veiksnys turi didelę reikšmę dėl labai sudėtingų kintamųjų (variablių). Tai reikia suprasti kaip socialinės aplinkos poveikio ypatumus ir kaip kai kurių asmenybės savybių įtaką šio veiksnio parametrams. Esmė ta, kad intelektualumas ir neurotiškumas, kaip asmenybės savybės, daug kuo nulemtos genetiškai, tačiau, kita vertus, socialinė aplinka taip pat veikia intelekto ir neurotiškumo genezę. Pažymima, kad, jeigu kaip tikimybę priimtume prielaidą apie 80 proc. variantų intelekto paveldimumą (beje, šiuo klausimu kai kurių autorių, pvz., Cattello, Burto, Gottesmano, Guilfordo ir kt., nuomonės labai skiriasi), visada lieka pakankamai erdvės poveikiui šiems gabumams plėtotis (Stančič, 1981). Šis poveikis ypač svarbus ankstyvojoje vaikystėje, kai nepakanka dirgiklių ir stimuliacijos (izoliacijos, separacijos, deprivacijos ir kitų reiškinių). Tai gali turėti rimtų padarinių intelektualumo raidai. Vis dėlto kai kurie autoriai įrodė, kad atsilikimas dėl tokių priežasčių labai ankstyvame amžiuje laiku taikant tam tikras korekcines priemones ne visada kaip padariny gali būti pakankamai generalizuotas ir nenutrūkstamas intelektualinis deficitas (Dennis, Najarian ir kt.). Socialinė aplinka taip pat veikia ir neurotiškumą; tai matoma stiprėjant emociniam stabilumui, kuris kinta dėl chronologinio amžiaus, t. y. bręstant asmenybei (Stančič, 1981). Konstatuojamas glaudus emocinio, intelektualinio ir socialinio išsivystymo ryšys ir sąveika. Teigiama, kad beveik praktiškai viską, ką galima pasakyti apie emocinį išsivystymą, aprėpia socialinė raida ir iš visų galimų sąveikos variantų socialinei vaiko brandai nė vieno negali būti svarbesnio už mokymą (Anderson, Anderson, 1965). Jų nuomone, socialinė raida yra grindžiama iš esmės išnaudojant savo intelektualinį ir emocinį konatyvinį imlumą, socialinei aplinkai lemiant asmenybės socialinio mokymosi procesą. Pasak jų, suvokimo ir kalbinės komunikacijos ypatumai, teiginių ir vertybių sistemos, taikomos tenkinant žmogaus poreikius, kalbinė interpretacija ir dvipusis bendrų tikslų tarp esamų skirtingų suradimas veiksminiame akte be galimos prievartos, grasinimų arba kaltumo – visa tai yra tam tikras psichologinis augimas, socialinė raida. Socialinė raida tam tikru mastu reiškia ir individo socializaciją, kuri įgyvendinama jo paveldėtus biologinius duomenis veikiant socialiniams veiksniams. Mokslininkai teigia, kad tinkamas asmenybės suvokimas jos socialinio išsivystymo prasme būtina reikalautų įtraukti į šią sampratą ir įvairių socialinių institucijų išvardijimą, pradedant šeima ir baigiant nacionalinėmis ir kultūrinėmis grupėmis (Anderson, Anderson, 1965). Tuo tarpu mūsų šalyje susiklostė tokia padėtis, kad vykstančios ekonominės ir socialinės reformos paliečia daugumą visuomenės narių ir dažniausiai socialiai menkliau apsaugotus sluoksnius. Padidėja įtampa tarp naujai besiformuojančių socialinių grupių, labai susilpnėja arba niveliuojasi socialinių ir kultūrinių vertybių ryšiai. Būtiniausių poreikių tenkinimo galimybių netolygumai ir interesų konfliktai transformuoja individualumo ir socialumo santykį, supriešina atskiras visuomenės grupes ir trikdo integracijos ir socializacijos procesus. Tokia situacija modeliuoja reiškinį, kuris 1999 metais socialinės politikos grupės parengtame pranešime buvo įvardytas „socialine atskirtimi” (Pranešimas apie žmogaus socialinę raidą Lietuvoje, 1999, p. 17). Remiantis įvairiais statistikos duomenimis konstatuojama, kad „Lietuvoje jau beveik susiformavo didelė socialiai atskirtų žmonių grupė, kuri, vaizdžiai tariant, neturi jokių perspektyvų mūsų visuomenėje, ir jų menka gerovė priklauso vien tik nuo išorinių veiksnių. Tai ilgamečiai bedarbiai (neturintys gero išsilavinimo, „bėgliai” iš kaimo vietovių, teisti asmenys, alkoholikai ir kt.), vargingai gyvenantys kaimuose, besiverčiantys trumpalaikiu ir blogai mokamu darbu, nekvalifikuoti darbininkai, elgetaujantys ir kiti asmenys, pereinamuju į rinkos ekonomiką laikotarpiu patekę į socialiai nuskriaustųjų grupę” (Sakalauskas, 2000, p. 53). Akivaizdu, kad tik „socialinės atskirties” asmenų šeimose ugdomos asmenybės raida yra veikiamą daugelio papildomų neigiamų veiksnių, kurie smarkiai trikdo visapusiškos socializacijos galimybę. Įvairių institucijų duomenimis, nuo 1995 metų rajonų (miestų) vaikų teisių apsaugos tarnybų įskaitoje nedarnių (asocialių) šeimų padaugėjo 65 proc., o vaikų jose – 44 proc. (Bartkevičienė, 2001).

Daugėja motinų, kurios vaikus turi auginti vienos dėl sutuoktinio mirties (jau daugiau kaip 20 metų darbingo amžiaus vyrų mirtingumas apie 4 kartus viršija moterų), dalis jų lieka be darbo ir pajamų, nebesugeba rūpintis vaikais ir praranda poreikį rūpintis jų ugdymu. Ša-

lyje nemažėja ištuokų: kasmet išsituokia 11–12 tūkst. porų, susituokia 18–19 tūkst. porų. Po ištuokos apie 11–12 tūkst. vaikų lieka gyventi su vienu iš tėvų, dažniausiai su motina (tik apie 200–300 vaikų – su tėvu). Daugėja vaikų, gimusių nesusituokusių tėvų šeimoje: 1970–1995 metais tokių vaikų gimdavo 6–7 proc., 1999 metais jų skaičius padidėjo iki 18 proc. Dar keletas faktų: per 1990–1999 metus vaikų šalyje sumažėjo apie 100 tūkst. (demografinės problemos), o vaikų, netenkančių tėvų globos, padaugėjo nuo 1190 vaikų 1990 m. iki 3502 vaikų 1998 m. (socialinės–psichologinės problemos). 1999 metais tėvų globos neteko 3261 vaikas (Bartkevičienė, 2001).

3 lentelė. Tėvų globos netekusių vaikų skaičiaus dinamika

	Globos netekimo priežastys	Vaikų skaičius, metai					
		1994	1995	1996	1997	1998	1999
	IŠ VISO	2567	2907	3391	3175	3502	3261
1.	Tapo našlaičiais	358	330	397	317	293	273
2.	Tėvystės teisių atėmimas	300	403	392	362	354	397
3.	Ilgalaikė tėvų liga	58	113	98	142	168	236
4.	Tėvai įkalinimo įstaigoje	152	271	194	184	197	182
5.	Nenustatyta tėvų buvimo vieta	128	122	123	117	132	123
6.	Asocialios (probleminės) šeimos	1301	1183	1020	843	1046	951
7.	Tėvai patys atsisakė vaikų	98	262	279	236	177	182
8.	Vieno iš tėvų nėra, kitas vaikais nesirūpina	–	–	531	396	600	554
9.	Dėl skurdo	–	–	–	462	361	201
10.	Dėl smurto (tėvų)	–	–	–	30	24	28
11.	Tėvai išvyko į užsienį ir neprižiūri, neišlaiko vaikų	–	–	–	–	–	33
12.	Dėl invalidumo	–	–	–	25	9	23
13.	Kitos priežastys	126	155	253	16	17	78
Be to, 1999 m. pasikeitė vaikų globa, nes:							
1.	Globėjai mirė						35
2.	Atsisakyta globėjų						47
3.	Globėjai atsisakė globoti vaikus	46	68	104	45	45	75

Įvairūs statistikos duomenys (jų galima pateikti kur kas daugiau, ypač susijusių su globėjų statuso pokyčiais, įvaikinimo problemomis, nusikaltimais, kurių metu nukentėjo vaikai ir pan.) patvirtina hipotezę, kad socialinės atskirties atvejų daugėja, dalies visuomenės saugumo poreikis netenkinamas ir lemia abejingą arba net priešišką požiūrį į įvairių normų ir vertybių sistemą. Tokioje socialinėje situacijoje net mokykla, kaip ugdymo institucija, turi ribotas galimybes garantuoti mokyklinio amžiaus asmenims jų teisės ir saugumą, užtikrinti sąlygas jų tolesnei psichofizinei raidai bei aktyviam įsitraukimui į pozityvų visuomenės gyvenimą. Neatsitiktinai konstatuojama, kad jau pradinėse klasėse išryškėja 4–6 proc. rizikos grupių moksleivių, o 7–8 klasėse jų skaičius padidėja 4–5 kartus. Turint omenyje, kad, atliktų tyrimų duomenimis, iš 600 vaikų nuolat agresyviai elgtis linkę apie 7 proc. respondentų, o tam tikrose situacijose žiauriai pasielgtų dar daugiau, rizikos grupių kiekybiniai poslinkiai yra dėsningi (Žukauskienė, 1998).

Atsižvelgiant į nepilnamečių psichofizinės raidos ypatumus ir jų socialinio patyrimo kokybinį turinį (ypač ugdomų „socialinės atskirties“ asmenų šeimose), akivaizdu, kad „krizinių grupių“ asmenų, patenkančių į minimalios ir vidutinės (sustiprintos) priežiūros nepilnamečių institucijas, skaičius sparčiai kinta. Neatsitiktinai Lietuvoje yra net 5 institucijos (specialieji vaikų auklėjimo ir globos namai ir nepilnamečių socialinės pagalbos ir prevencijos centras), kurios izoliacijos sąlygomis iš esmės vykdo resocializaciją, nes ne laiku arba nesėkmingai buvo atliekamas prevencinis darbas, kita vertus, kitokių alternatyvų šalies justicijoje lyg ir nebuvo. Rimtos analizės reikalauja faktas, kad, pavyzdžiui, Gruzdžių specialiųjų vaikų auklėjimo ir globos namų ugdytinių personalinės dokumentacijos grafoje „nusikaltimai“, kurios tikslesnis įvardijimas būtų „psichosocialinės adaptacijos problemos“, galima išskirti per 30

įvairių pražangų rūšių. Delinkventiškos iš esmės yra ten paminėtos „automobilių vagystės, teisėtvarkos pažeidimai, vagystės, agresyvi opozicija aplinkiniams“. 1993–1999 m. iš 187 asmenų tokių rimtesnių pažeidimų padarė tik 7 proc. (13 asmenų). Pagrindinė ugdytinių dalis į instituciją pateko dėl pražangų, kurios buvo nulemtos jų socialinio lauko ypatumų (žemas šeimos arba vieno iš tėvų socialinis, ekonominis, kultūrinis statusas, netinkamas gyvenimo būdas, menki socialiniai ir doros įgūdžiai, pakitusi vertybių skalė ir pan.), susijusių su šalyje vykstančiomis ekonominėmis ir socialinėmis permainomis. Tikėtina, kad dalis nepilnamečių nusikalstamumo problemų bus išspręsta įgyvendinant nepilnamečių kriminalinės justicijos reformos koncepciją.

Išvados

Asmenybės elgesio transformacijas lemia daugelis objektyviai ir subjektyviai veikiančių veiksnių: asmenybės struktūros ypatumai, nuostatos ir siekiai, socialinės aplinkos įtaka, deklaruojamų normų ir taisyklių pripažinimo ir laikymosi tendencijos ir kt. Vykstančios ekonominės ir socialinės reformos palietė visus gyventojų sluoksnius, konstatuojamas „socialinės atskirties“ reiškinyms lemia dalies visuomenės socialinės ir ekonominės raidos netolygumus. Tai nulemia šių asmenų ir jų šeimose kaip asmenybės besiformuojančių nepilnamečių kintantį požiūrį į vertybių sistemą, neigiamą ir gana dažnai asocialų elgesio tipą sąveikaujant su kitais asmenimis.

Pastaruoju metu atliekami tyrimai įvairiose minimalios ir vidutinės priežiūros įstaigose (MVP) patvirtina prielaidą, kad būtina vykdyti nepilnamečių kriminalinės justicijos reformą. Išryškėja įvairios patekimo į įstaigą aplinkybės, tačiau iš esmės mechanizmas yra gana elementarus: nedarni, dažnai asociali šeima, socialinės atskirties grupės šeima ir iškreipti socialiniai santykiai joje bei mokyklos bendruomenėje. Tai lemia bėgimą iš šeimos bei mokyklos, homogeninių grupių gausą ir jų delinkventinį aktyvumą, dažnai susijusį su bendrųjų fizinių bei saugumo poreikių tenkinimu (smulkios vagystės, plėšikavimas, įžūlus elgesys ir pan.). Įtakos turi ir paklusnumas grupės deklaruojamoms normoms ir taisyklėms, o tai lemia žalingų įpročių atsiradimą.

Sąlygiškai logiškas ugdytinių nukreipimas į atskiras institucijas atsižvelgiant į jų mokslumo išsivystymo lygį, tačiau paskirstymas (net ir gana trumpalaikis) į klases (1–4) remiantis tik šiuo kriterijumi kelia tam tikrų abejonių. Kai tarp ugdytinių būna (pradiniame mokymo (–si) ir resocializacijos etape) gana didelis amžiaus skirtumas (7–16 metų) ir skirtingos patekimo į instituciją priežastys (polinkis į delinkventinį elgesį ir delinkventinis elgesys, paskatintas įvairių socialinių aplinkybių), yra didelė tikimybė perimti neigiamas nuostatas ir atitinkamą elgesio motyvaciją prisitaikėliškai mėgdžiodant vyresnius, „autoritetingus“ ugdytinius.

Turint omenyje „krizinio“ amžiaus asmenų raidos ypatumus neatsitiktinės yra vis dažniau pastebimos delinkventinio elgesio tendencijos, kurių neutralizavimą arba bent pristabdymą gali lemti socialinės politikos pokyčiai apskritai, jaunimo socialinės politikos nuostatų peržiūrėjimas ir prioritetų išskyrimas bei nuoseklus delinkventinio elgesio prevencijos programos vykdymas įgyvendinant nepilnamečių kriminalinės justicijos reformos koncepciją.

LITERATŪRA

1. **Anderson H. H., Anderson C. L.** Social development. U: Carmichael R.(ed): Manual of child psychology. – New York, 1965.
2. **Anzenbacher A.** Etikos įvadas. – Vilnius: Aidai, 1998.
3. **Ausubel D. P.** Das Jugendalter. – München, 1968.
4. **Bartkevičienė A.** Vaikai – prievartos aukos. Nepublikuotas rankraštis. 2001.
5. **Bronson G.** The hierarchical organization of the central nervous system: Implication for learning processes and cortical periods in early development. Behavioural Science. 1965. Vol. 10.
6. **Cattell B. B.** Naučna analiza ličnosti. – Beograd, 1978.
7. **Fromm E.** The crisis of psychoanalysis. – Greenwich: Fawcet Premier Book, Fawcet Publications, 1970.

8. **Henslin I. M.** Down to earth sociology. – New York, 1991.
9. **Kovačević V.** Problemi resocijalizacije maloljetnika s delinkventnim ponašanjem. – Zagreb–Rijeka, 1981.
10. **Kovačević V., Momirovič K., Singer M.** Razlike u strukturi ličnosti izmeotu delinkventne i nede-linkventne populacije. Defektologija. 1971. br. 2. 3–8.
11. **Критика** буржуазных теорий молодежи. – Москва: Прогресс, 1982.
12. **Momirovič K.** Struktura i mjerenje patoloških konativnih faktora. – Zagreb: RZZ, 1971.
13. **Phillips L.** Human adaptation and its failures. – New York: Academic Press, 1968.
14. **Pranešimas** apie žmogaus socialinę padėtį Lietuvoje. – Vilnius, 1999.
15. **Sakalauskas G.** Vaiko teisių apsauga Lietuvoje. – Vilnius, 2000.
16. **Stančič V.** Adaptivni potencijal i integracija slijepih. – Zagreb–Rijeka, 1981.
17. **Žukauskienė R.** Jaunesniojo mokyklinio amžiaus vaikų agresyvaus elgesio ypatumai: daktaro disertacijos santrauka. – Vilnius, 1998.

THE TENDENCIES IN CHANGES OF THE PSYCHOSOCIAL PERSONALITY DEVELOPMENT: DELINQUENT BEHAVIOUR AND PROGNOSTICATION

Assoc. Prof., Dr. Adolfas Juodraitis

University of Šiauliai

Summary

Social and personal life of every member of the society is regulated by several rules and norms. Law norms are socially effective because it is compulsory to follow them and the majority of society members approve moral norms. While prognosticating one's behaviour and its possible transformations it is necessary to have in mind the qualities of the personality structure and the peculiarities of social factors and situations. There are several regularities identified:

- 1) it is typical for the insufficiently integrated personality to react to the changes in the social situation by a particularly learned model of behaviour;
- 2) in case of encountering behaviour regulation difficulties in adolescence and in case of society's failure to apply adequate measures delinquent behaviour still remains in adulthood.

It has been stated that the adaptation and its failures depend on the psychological developmental level of the individual and the degree of the support presented (Phillips, 1968). Today the economic and social reforms in Lithuania affect a large part of our society members and most often they are the less protected layers. Statistics show that a large group of socially segregated people has almost already emerged. It is evident that personality development in socially segregated families is influenced by many negative factors substantially interfering with the all-round opportunity of socialization. In the process of increase of social segregation cases the need of security of part of our society is not met and it determines an indifferent or even hostile attitude towards the system of different norms and values. Taking into consideration the peculiarities of minors' psychophysical development and the qualitative contents of their social experience the increase of „crisis groups” is apparent and substantial. The largest part of wards are placed in special children's education and shelter homes because of the misdeeds predetermined by the peculiarities of their social environment (low social-economic family status, incorrect mode of life, the transformed scale of values, etc.). Part of the minors' delinquency problems will be solved by the implementation of the conception of minors' criminal justice reform.